

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic
Medical History Research

e-ISSN: 2822-4949

(Aralık / December 2022) 1/2

ASR-I SAADET'TE İLK BÎMÂRİSTAN ÖRNEKLERİ VE HANIM SAĞLIKÇILAR

First Examples Of Bimaristan And Women's Healthcare In Asr-ı Saadet

NADİR KARAKUŞ

Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, İslam Tarihi Ana
Bilim Dalı, Çorum, Türkiye

Associate Professor, Çorum University, Faculty of Divinity, Islamic History and
Arts, Department of Islamic History, Çorum, Turkey

nadirkarakus_64@hotmail.com

orcid.org/ 0000-0002-1508-9752

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi /Received: 26 Ekim 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 28 Aralık 2022

Yayın Tarihi/Published: 31 Aralık 2022

ATIF/ CITE AS

Karakuş, Nadir, "Asr-I Saadet'te İlk Bîmârîstan Örnekleri Ve Hanım Sağlıkçılar" Darüşşifa
İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (December/Aralık 2022) 1/2,

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

FIRST EXAMPLES OF BIMARISTAN AND WOMEN'S HEALTHCARE IN ASR-I SAADET

Abstract

The Age of Bliss (Asr Al-Sa'adah), the period in which the Prophet and his friends lived, also showed itself with the developments and events in medicine. Before the prophethood known as Jahiliyya, while medical services continued with traditional methods and treatments applied by soothsayers, it increased to a different dimension with the spread of Islam. A doctor from Taif named Haris, who graduated from the Cundishapur medical academy, also contributed greatly to the developments in medicine. Muhammad valued the aforementioned physician and had Sa'd, one of his friends, examined by him despite his polytheistic identity. With the notification of Islam, new actors with Muslim identities were included in this process, and women also gained an important place among them. The support of women in the process, which will be discussed in this article, has shown itself in many areas. Women like Esmâ, who were among those who migrated to Abyssinia due to the pressure of the Meccans, offered the medical experience they had here to the service of Muslims when they came to Medina, and they also produced medicines from leaves and olive oil against diseases. Especially the events such as the Battle of Uhud, in which many Muslims, especially Prophet Muhammad, were injured, highlighted the healthcare identities of these women. These female Companions, including Fatima, the daughter of the Messenger of Allah, and his wife Aisha, came to the fore with their nurse identities in the difficult times of the post-war period, from treating the wounded to distributing water. In this period, health services were provided at homes and on the battlefields, and the simple procedures followed in the treatment of the wounded contributed to the understanding of the medical treatment process. In addition, a tent hospital established in the mosque in Medina was an inspiration for the formation of the Islamic hospital tradition and also played an active role in the treatment of the wounded in the Battle of the Handak. Among the midwives who were active during the delivery of the women, female health workers took an active role in the surgical operations specific to the region known as female circumcision. This has been an important factor in the development of Islamic medicine and its adherence to certain principles.

Keywords: History of Islam, Asr Al-Sa'adah, Medicine, Treatment, Hospital.

ASR-I SAADET'TE İLK BÎMÂRİSTAN ÖRNEKLERİ VE HANIM SAĞLIKÇILAR

Öz

Hizmet Peygamber ve ashâbının yaşadığı dönem olan Asr-ı Saadet, tıp konusundaki gelişmeler ve olaylarla da kendisini belli etmiştir. Câhiliyye olarak bilinen peygamberlik öncesinde tıbbî hizmetler geleneksel usuller ve kâhinlerin uyguladıkları tedavilerle sürüp giderken İslâm'ın yayılmaya başlaması ile farklı bir boyuta yükselmiştir. Tıp konusundaki gelişmelere Cündişapur tıp akademisinden mezun olan Hâris b. Kelede isimli Tâifli bir hekimin de büyük katkısı olmuştur. Hz. Muhammed, adı geçen bu hekime oldukça değer vermiş ve onun müşrik kimliğine rağmen dostlarından Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı ona muayene ettirmiştir. İslâm'ın tebliği ile birlikte bu sürece Müslüman kimliği ile yeni aktörler de dâhil olmuş, bunlar arasında kadınlar da önemli bir yer edinmişlerdir. Bu makalemizde ele alınacak olan kadınların sürece verdikleri destek ise pek çok alanda kendisini göstermiştir. Mekkelilerin baskısı nedeniyle Habeşistan'a hicret edenler arasında bulunan Esmâ bnt. Umeys gibi hanımlar burada edindikleri tıbbî tecrübeleri Medine'ye gelince buradaki Müslümanların hizmetine sunmuş, belli hastalıklar için yaprak ve zeytinyağından ilaçlar da imal etmişlerdir. Bu dönemde sağlık hizmetleri evlerde ve savaş meydanlarında verilmiş, yaralıların tedavisinde takip edilen basit usuller tıbbî tedavi sürecinin anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Özellikle Uhud Savaşı gibi başta Hz. Muhammed olmak üzere pek çok Müslümanın yaralandığı olaylar, bu hanımların sağlıkçı kimliklerini ön plana çıkarmıştır. Allah Resûlü'nün kızı Hz. Fâtıma ve eşi Hz. Aişe'nin de aralarında bulunduğu bu hanım sahabîler, yaralıları tedavi etmekten su dağıtmaya kadar savaş sonrasında zor zamanlarında hemşire kimlikleri ile ön plana çıkmışlardır. Bunun yanında Medine'deki mescitte kurulan bir çadır hastane, İslâm hastane geleneğinin oluşmasında ilham kaynağı olduğu gibi Hendek Savaşı'nda yaralıların tedavisinde etkin bir rol de üstlenmiştir. Kadınların yaptıkları doğum esnasında aktif görev yapan ebelerden, kadın sünneti olarak bilinen bölgeye mahsus cerrahi operasyonlarda yine hanım sağlıkçıları aktif rol almışlardır. Bu da İslâm tıbbının gelişmesine ve belli esaslara bağlanmasında önemli bir unsur olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Asr-ı Saadet, Tıp, Tedavi, Hastane.

Giriş

Bîmâristan, “hastalar evi” anlamında Arapça bir kelime olarak telakki edilse de¹ gerçekte kelimenin Farsça kökenli olduğunu görüyoruz. “Hasta” manâsı taşıyan “bîmâr” ile yer adları türetmekte kullanılan “-istan” ekinin yan yana gelmesi ile oluşan bu kelime, kadim zamanlardan beri İran’da hastane anlamında kullanılmaya başlamıştır.² İran’ın Hûzistan bölgesinde kurulan Cündişâpûr hastane ve tıp okulunun, “bîmâristan” olarak adlandırılması da bu gerçeği ortaya koyar.³ I. Şâpûr b. Erdeşîr (241-273) tarafından yaptırılan bu tarihî şehir, I. Hüsrev zamanında (531-579)⁴ kültürel ve ilmî alanda büyük bir ilerleme kaydetmiştir. 555 senesinde burada kurulan hikmet mektebinde, felsefe ve diğer ilimler yanında tıp da tahsil olunmuş ve buradan önemli hekimler yetişmiştir. Burada ders veren Nestûrî hekim Curcîs (George) b. Bahtîşû` gibi başhekimler yanında⁵ Hicaz’dan çıkarak burada ders gören Hâris b. Kelede (öl. 13/634) gibi öğrenciler de bu hikmet mektebinde bulunmuşlardır.

İlk İslâm bîmâristanlarının gelişmesine katkısı olan⁶ Sakîf kabilesinden Hâris b. Kelede, Cündişâpûr geleneğini özellikle Yemen, Taif ve Mekke’de başarıyla temsil etmiştir.⁷ Onun hekimliğine güvenen Hz. Peygamber, Veda Haccı esnasında hastalanan Sa’d b. Ebû Vakkâs’ı tedavi etmesi için Cündişâpûr ekolünün bu önemli simasını Mekke’ye davet etmiştir.⁸ Allah Resûlü’nün bu rahatsızlığı nedeniyle Sa’d’ı ziyaretinde, ona şifa dileyerek yedi adet Medine’nin meşhur acve hurmasından yemesini tavsiye etmesi⁹ ise konunun bir başka dikkat çeken noktasıdır. Öte yandan bu misalden yola çıkarak Hâris b. Kelede gibi küfür içinde bulunan

¹ Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtîbü’l-İdâriyye*, Hz. Peygamber’in Yönetimi, çev. Ahmed Özel (İstanbul: İz Yayınları, 2003), 2/32.

² Keykâvus b. İskender, *Kabusname*, çev. Mercimek Ahmet, nşr. Orhan Şaik Gökyay (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi Yayınları, 1975), 57-61; Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle*, çev. Abdülbâki Gölpınarlı, nşr. Süheyl Ünver (İstanbul: İÜ Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1936), 17-18.

³ Philip K. Hitti, *A Short History of the Near East* (Princeton: D. Van Nostrand Company, 1965), 87-89.

⁴ İslâm dünyasında I. Hüsrev daha çok “Enûşîrvân-ı Âdil” diye tanınır ve kendisine saygı duyulur. Bk. İbn Miskeveyh, *el-Hikmetü’l-hâlide*, nşr. Abdurrahman Bedevî (Kahire: Mektebet el Nahdat al-Mısıriyye, 1952), 49-61; R. N. Frye, “The Political History of Iran Under the Sasanians”, *The Cambridge History of Iran*, 3/1, (1968), 153-162.

⁵ Muvaffakuddîn İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü’l-Enbâ fi Tabakâti’l-Etîbbâ*, thk. Nizâr Rızâ (Beyrut: Mektebetü’l-Hayât, ts.), 187-188; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 2/475.

⁶ Aydın Sayılı, “The Emergence of the Prototype of the Modern Hospital in Medieval Islam”, *Studies in History of Medicine*, 4/2 (1980), 112-118; Sami Hamarnah, “Development of Hospitals in Islam”, *Journal of the History of Medicine*, 17 (1962), 366-384.

⁷ Vâkîdî, *el-Meğâzi*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dâru’l-A’lemî, 1409/1989), 3/932; İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, thk. M. es-Sekkâ-İ. Ebyârî-A. Şelbî (Kahire: y.y. 1375/1955), 2/485; İbn Sâ’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1410/1990), 3/108; Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî (Mısır: Dâru’l-Meârif, 1959), 1/489-491; 13/438; Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târihu’l-Ümmem ve’l-Mülûk (Târihu’t-Taberî)* (Beyrut: Dâru’t-Turâs 1387), 3/419; İbn Abdilber *el-Kurtubî*, *el-İstîâb fi Ma’rifeti’l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru’l-Ceyl, 1412/1992), 1/283; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd (b.y., Müessesetü’r-Risâle, 1405/1985), 1/407; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi’s-Sahâbe*, thk. Âdil Ahmed (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1415), 1/687-688; Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *Ahbâru’t-Tivâl*, thk. Abdülmun’im Âmir (Kahire: Dâru’l-Hayâtü’l-Kütübî’l-Arabî, 1960), 1/117; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi’l-Mülûk ve’l-Ümmem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1412/1992), 4/182; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-Tarih*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-Arabî, 1417/1997), 3/40; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân ve Enbâu Ebnâi’z-Zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904), 2/29-30; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb fi Fünûni’l-Edeb* (Kahire: Dâru’l-Kütübî’l-Vesâik, 1423), 15/430; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, thk. Abdullah et-Türkî (b.y., Dâru Hicr, 1418/1997), 12/509; Sibt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-Zamân fi Tevârîhi’l-A’yân*, thk. Muhammed Berekât vd (Dimaşk: Dâru’r-Risâleti’l-Âlemiyye, 2013), 7/59.

⁸ Vâkîdî, *el-Meğâzi*, 3/1116; İbn Sâ’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, 3/108; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi’s-Sahâbe*, 1/687; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân ve Enbâu Ebnâi’z-Zaman*, 6/362.

⁹ İbn Sâ’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, 3/108.

kimselerden tedavi hususunda hizmet talep edilebileceğini söyleyen âlimlerin de olduğunu zikretmeliyiz.¹⁰ Kaynaklarımızda seyrek de olsa ismi geçen Hâris b. Kelede'nin kızı Safiyye'nin¹¹ Basra şehrinin kurucusu sayılan Utbe b. Gazvân'ın (öl. 17/638)¹² eşi olması yanında¹³ babasından bazı tıbbî bilgiler öğrenmiş olma ihtimalini de düşünmeden edemiyoruz.

İran, Irak ve Hicaz'da bîmâristan olarak karşımıza çıkan bu şifa evlerinin, Karahanlıların yaşadığı coğrafyada da "dârulmerzâ" ismiyle kendisini gösterdiğini de ilâve etmeliyiz. Doğu Karahanlı hakanı Tamgaç Uluğ Buğra Han'ın (1069-1103), Semerkant'ta yaptırdığı hastanenin kitâbesinde rastlanılan ibarede de dârulmerzâ kelimesi ile karşılaşırız.¹⁴ Ancak bu örneklerin de oldukça sınırlı olduğunu ve İslâm coğrafyasının kalbinin attığı İran'dan Mısır'a, el-Cezîre ve Suriye'den Hicaz'a kadar olan bölgelerde karşımıza bîmâristan kelimesinin sıkça çıktığını ve VII. yüzyıldan itibaren varlığını hissettirip yaygınlaştığına şahit oluruz.¹⁵ Sadece Hicaz ve Dımaşk'ta değil bu dönemde Antakya'da dahi bîmâristan adı altında hastahaneler, Rum nüfusunun da yaşadığı bölge insanına hizmet vermeye devam etmiştir.¹⁶ Bu sıra dışı bilgilere rağmen Bîmâristanların asıl merkezi olan yerleşimlerin daha güneydeki Suriye ve Hicaz bölgesi ile daha sonra bu halkaya dâhil olacak olan Irak olduğunu da kaydetmeliyiz.

Bu makalemizde, Asr-ı Saadet'te; yani Hz. Muhammed'in yaşadığı dönemde Hicaz'ın kalbinin attığı Mekke ve Medine'de bîmâristanın ilk örneği sayılabilecek mekânları ele alarak buradaki faaliyetleri, sınırlı olan bu araştırmada kadınlar üzerinden incelemeye çalışacağız. Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nde bu dönem bîmâristan örneklerinin merkezinde yer alan Rufeyde b. Sa'd es-Sülemî maddesinin olmamasının bu makaleyi daha önemli hale getireceğini düşünüyoruz. Öte yandan makalemizde bu dönemde tıbbî hizmetlerin içerisinde yer alan ve hekime olarak görev yapan hanımların faaliyetleri üzerinden de dönem anlaşılmaya çalışılacak ve onların verdikleri hizmetler aracılığıyla ilk İslâm tıbbının ayak izleri takip edilmeye gayret edilecektir.

¹⁰ İbn Abdilber *el-Kurtubî, el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, 1/283; 2/35; Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye*, 2/35.

¹¹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/597.

¹² Bk. Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1403-13/1982-92), 19/317-318.

¹³ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, 8/210.

¹⁴ Kivâmüddin Feth b. Ali el-Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kivâmüddin Burslan (İstanbul: TTK Yayınları, 1943), 32-33; Cemil Öztürk, *Türk Tarihi ve Kültürü* (Ankara: Pegem Akademi, 2011), 44.

¹⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 38/120; İzzeddin İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-Hafîre fi Zikri Ümerâi'ş-Şâm ve'l-Cezîre* (b.y., y.y., ts.), 1/148; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ fi Sinaati'l-İnşâ* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 3/292; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûk Mısır ve'l-Kahire*, nşr. M. Hüseyin Şemseddin (Beirut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992), 3/193; Sibt İbnü'l-Acemî, *Kunûzü'z-Zeheb fi Târîh-i Haleb* (Halep: Dâru'l-Kalem, 1417), 1/445-447; İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî, *Hurûbu Selahaddîn ve Fethu Beyti'l-Makdis* (b.y., Dâru'l-Menâr, 1425-2004), 1/100; İbn Vâsıl, *Müferrücu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl vd (Kahire: el-Matbaatu'l-Emîriyye, 1377/1957), 1/283; Ebû Şâme el-Makdisî, *er-Ravzateyn fi Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*, thk. İbrahim Zeybek (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997), 3/415.

¹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410/1990), 1/267.

1. İslâm Tarihi'nde İlk Tedaviler ve Bîmâristan

Hz. Muhammed'in hayatını Mekke'de geçirdiği yıllarda Müslümanlar ibadetlerini dahi gizli saklı yapmak zorunda kaldıklarını biliyoruz.¹⁷ Bu dönemin gizlilikleri arasında, o dönem insanların nasıl ve nerede tedavi oldukları konusu da başta gelir. Bu dönemde bildiğimiz yegâne hususlardan birisi, Câhiliyye Arapları'nın pek çok konuda olduğu gibi hastalara şifa bulmak için de kâhine müracaat ettikleri ve devayı onlarda aradıklarıdır.¹⁸ Bu dönemde Yemen gibi kadim coğrafyalarda dahi kâhin ve kâhineler toplumun en önemli kimseleri arasında yer almıştır.¹⁹ Kâhin ve kâhinelerin genellikle Kahtânilere mensup Huzaa kabilesinden olmaları ise bir başka dikkat çekici konu olarak karşımıza çıkar.²⁰ Medine'de yaşayan Yahudi kabileleri arasında dahi bu tür şifacılar tesadüf edilmesi²¹ ise bölgedeki hastaları tedavi anlayışı hakkında bizlere önemli ipuçları sunar.

Medine döneminde başlayan Müslüman-Müşrik-Münâfık mücadelesi ve sonrasında olaylara Yahudilerin ve Bizans'ın da dâhil olmasıyla yaralanma ve tedavi konuları, dağınık olarak kendisini gösterir. 3/625 senesinde yapılan Uhud Gazvesi esnasında Allah Resûlü'nün yaralanması olayında böyle bilgilerle karşılaşırız. Harp esnasında Müslümanların ganimet telaşına kapılıp, okuların da Ayneyn tepesini terk etmeleri sonucu Müslümanlar arasında bozgun başlamıştır.²² Bu esnada Hz. Peygamber ve ashâbı da oldukça zor durumda kalmışlardır. Mekkelilerin safında savaşa katılan İbn Kamie adlı müşrik, bu bozgun esnasında Allah Resûlü'nün yanına kadar sokulmuş ve bir kılıç darbesiyle onu yaralamıştır. Aldığı darbenin tesiri ile Hz. Muhammed'in miğferi ikiye bölünmüş ve halkaları da yüzüne batmıştır.²³ Üstelik Utbe b. Ebû Vakkas'ın attığı taş ile de alt dudağı yarılmış ve bir dişi kanamaya başlamıştır.²⁴ Bu zor ve çetin günde felâketler bununla da kalmamış müşriklerden Abdullah b. Şihâb'ın bir darbesi ile alnundan yaralanmış, Ebû Âmir el-Fâsik/er-Râhib olarak bilinen Mekkelilerin müttefiki aslen

¹⁷ Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2004), 81 vd.; W. Montgomery Watt, *Hazreti Muhammed Peygamber ve Devlet Adamı*, çev. Erdem Türközü (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 23-69.

¹⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 1/41; İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1/62; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 1/61, 74; Toufic Fahd, *La Divination Arabe* (Strasbourg: Universite de Strasbourg, 1966), 92-106.

¹⁹ Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürücü'z-zehab ve meâdinü'l-cevher*, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd (Kahire: Matbaatu's-Saâde, 1367/1948), 2/172-193'de Yemendeki kâhinler hakkında pek çok malumat verir.

²⁰ İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1/62; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 5/272; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 2/253; İbn Abdilber *el-Kurtubî*, *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, 3/1173; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, 4/514; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 45/490; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 2/212; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 1/619; İbn Manzûr, *Muhtasar-ı Târih-i Dimaşk*, thk. Ruveyha en-Nahhâs vd (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984), 19/201; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, 3/132; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 11/219; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Tevârîhi'l-A'yân*, 3/14; W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Mekke'de*, çev. Süleyman Kalkan (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016), 42-49.

²¹ Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 2/441.

²² Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 1/219-220; İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 2/30-32; Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397), 1/67-73; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2/331; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 39/257-258; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 3/179.

²³ Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 1/237, 244-245; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 1/434; İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 2/32, 38; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 1/319, 328; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 2/515-516; İbn Abdilber *el-Kurtubî*, *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, 4/1474; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, 3/334; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 3/165-170. İbn Kamie, aynı zamanda ilk Kur'an öğretilenlerinden birisi kabul edilen Mus'ab b. Emeyr'i de bu savaş esnasında şehit etmişti.

²⁴ Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 1/244-245; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 2/79-80; İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 1/195; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 1/318-319; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 2/515-519; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 1/414.

Hıristiyan olan bir Medinelî'nin savaştan önce kazdırdığı çukurlardan birine düşerek dizini incitmiştir.²⁵

Allah Resûlü'nden başka pek çok yaralının olduğu savaş sonrasında Hz. Peygamber'i ve ashâbını tedavi etmek de Medine'deki kadınlara düşmüştür. O dönemin kadın hemşireleri ve doktorları olarak görebileceğimiz bu hanımlar arasında bazı isimlerin yaptıkları tedavi faaliyetleri, konumuzun anlaşılmasına önemli katkılar sunar. On ilâ on dört kadın olarak kaynaklarımızda yerini alan bu hanımlar, Hz. Peygamber'in kızı Hz. Fâtıma (öl. 11/632), eşi Âişe (öl. 58/678), dadısı Ümmü Eymen (öl. 24/645), Enes b. Mâlik'in annesi Ümmü Süleym²⁶ ve savaşlarda gösterdiği cesaretle tanınan kadın sahâbî Ümmü Umâre (öl. 13/634?) gibi isimlerden müteşekkildir.²⁷

Bu hanımlar arasında Hz. Peygamber'in yaraları ve onların tedavisi ile ilgili olarak karşımıza kızı Hz. Fâtıma çıkar. Müslümanların yenilgisini ve babasının yaralandığını işiten Hz. Fâtıma, koşarak savaş meydanına gelip Rasûlullah'ın yüzündeki yaraları tedavi etmiş ve kan lekelerini temizleyip bunları bir nevi sterilize etmiştir. Bu sırada kendisine eşi Hz. Ali yardım etmiş ve Uhud Dağı'ndaki tabii su havuzlarından kalkanına su doldurarak taşımış, böylece tedavi sürecine kendince katkı sağlamıştır.²⁸ Hz. Fâtıma'nın bu esnada yaktığı bir hasırın külleri ile Allah Resûlü'nün kanını dindirmesi²⁹ ise o günkü geleneksel tedavi metotları arasında sayılabilir.

Uhud Gazvesi sonrası yaralıların tedavisi ile uğraşanlar arasında Ümmü Umâre Nesîbe el-Mâziniyye adlı Hazrecli sahâbî hanımın faaliyetleri ise daha farklı bir karakter arz eder. Medine'de oldukça tanınmış bir kişi olan Ümmü Umâre, daha çok Leylâ olarak da anılmıştır.³⁰ Allah Resûlü'ne bu zor ve meşakkatli saatlerde adeta kalkan olan Ümmü Umâre, kocası³¹ ile iki oğlunu³² da yanına almıştır.³³ Bu sıkıntılı süreçte yaptığı fedakârlıkla Hz. Peygamber'in özel teveccüh ve dualarına mazhar olan bu Medinelî hanım sahâbî,³⁴ muharebe esnasında pek çok

²⁵ İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, 1/584-585; İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 2/28; 4/282; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 1/313-320; İbn Abdilber *el-Kurtubî*, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, 1/380-381; İbn Asâkir, *Tarihu Dımaşk*, 27/425; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 4/13-14; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, 16/356.

²⁶ İzzeddin İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdülmevcüd (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/293.

²⁷ Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 1/268, 271; İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, 2/81; İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 4/24; 8/303-306; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 1/250, 325-326; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2/281, 377; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, 8/334, 441; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 4/189; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 4/418; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârihi'l-A'yân*, 4/190.

²⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsirunnâsir (Beirut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "el-Cihâd ve's-Siyer", 167; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac el-Müslim, *Sahih-i Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1955), "el-Cihâd ve's-Siyer", 101; Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 1/249-250; İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 3/13; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 1/324; İbn Abdilber *el-Kurtubî*, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, 4/1893-1896; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 1/412-414; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, 8/262-265.

²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, 2/47.

³⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, 8/441.

³¹ Kaynaklarımıza Ümmü Umâre'nin kocasının ismi Gaziyye olarak geçer. Bk. Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 1/325. Diğer bir kaynak da kocasının isminin Zeyd olduğunu bildirir. Bk. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2/377.

³² Ümmü Umâre'nin oğullarından birisi Abdullah ismi ile karşımıza çıkar. Bk. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2/377.

³³ Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 1/268; İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 8/305; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 1/326.

³⁴ Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 1/271.

yerinden de yaralanmıştır.³⁵ Rivayete göre aldığı yaraların çokluğundan dolayı bir yıl boyunca bunların tedavisi ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu rivayet, onun tedavi konusundaki bilgi ve birikimini ortaya koyan en önemli göstergelerden birisidir. İbn Sa'd, bu yaraların on iki adet ciddi hasardan oluştuğunu zikrederek konuyu teferruatlandırır.³⁶ Uhud Savaşı esnasında Ümmü Umâre'nin ayrıca yaralılara su dağıtması³⁷ ise bu sırada yapılan basit tedavilerin bir başka yansıması olarak karşımıza çıkar.

Ümmü Umâre ile aynı kişilik ve yeteneğe sahip olan bir başka hanım da, Allah Resûlü'ne yaptığı hizmetlerle tanınan Enes b. Mâlik'in annesi Ümmü Süleym el-Ensâriyye adlı hanım sahâbîdir. Ümmü Umâre gibi Hazrec kabilesinden olan Ümmü Süleym, Uhud Gazvesi esnasında gösterdiği cesaret yanında³⁸ yaralıları tedavi etmesi ve su dağıtması ile ön plana çıkmıştır.³⁹ Bu sırada Ümmü Süleym'in yanında Ümmehâtü'l-Mü'minîn'den Hz. Âişe'nin de bulunup onunla aynı işi yapması ise bir başka dikkat çeken noktadır.⁴⁰ Ümmü Süleym'in Uhud Gazvesi esnasındaki faaliyetlerini en güzel özetleyen *Tabakât* müellifi İbn Sa'd'dır. O, Ümmü Süleym'in biyografisini verirken, kısaca Uhud Gazvesi esnasında Ümmü Süleym'in susayanlara hizmet ettiği ve yaralıları tedavi ettiği zikredilir. Metinde geçen (الجرحى) kelimesinden yola çıkarak onun yaralıları bazı küçük cerrahi operasyonlar da yaptığı tahmin edilebilir.⁴¹ Ümmü Süleym de Ümmü Umâre gibi bu gazveye kocası ile katılmış ve zevci Ebû Talha, bu savaşta Ümmü Süleym ile birlikte Allah Resûlü'ne destek olmuştur.⁴²

2. İslâm'da İlk Bîmâristan ve Hendek Savaşı'nda Bir Hemşire

Asr-ı Saadet'in Medine döneminde (622-632), ilk bîmâristan olarak karşımıza Mescid-i Nebevî'nin içinde kurulmuş olan ve o dönem "hayme" olarak isimlendirilen bir çadır çıkar. Bu çadırı kurup burada hastaları tedavi edenler ise Küaybe ve Rufeyde isimlerinde iki kız kardeşirler.⁴³ Ensar'dan Sa'd b. Utbe es-Sülemî'nin⁴⁴ kızları olan bu Medineli hanımlar, mescidin içindeki çadırda yaraları tedavi etmede, dağınık saçları düzenleyip güzelleştirmek ve kayıp eşyaları sahiplerine ulaştırmakta hüner sahibi olmuşlardır.⁴⁵ Kettânî, bu iki kardeşten daha ön plana çıkan Rufeyde b. Sa'd'ı tanıtırken onun Müslümanlardan bir sıkıntıya düşenin hizmetine koşmakla ma'rûf olduğunu da bildirir.⁴⁶ İbn Hişâm ise *es-Sîretu'n-Nebeviyye* adlı eserinde Rufeyde'nin mescidin içindeki çadırında Müslüman olan kadınları tedavi ettiğini zikreder.⁴⁷ Oysa biraz sonra teferruatını vereceğimiz üzere Sa'd b. Muaz gibi erkekler de bu halkaya dâhil

³⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, 8/442-443; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümmem*, 4/189; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân*, 5/199; İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 3/391.

³⁶ İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 8/306. Aynı bilgiyi İbn Abdilber *el-Kurtubî*, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, 2/281'de de bulabiliriz.

³⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, 8/334, 442; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 5/409.

³⁸ Buhârî, "el-Cihâd ve's-Siyer", 47; Müslim "Fezâilü's-Sahâbe", 104, 107; İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 2/446.

³⁹ İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 8/312.

⁴⁰ Vâkidî, *el-Meğâzî*, 1/249.

⁴¹ İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 8/312.

⁴² Taberî, *Târîhu'l-Ümmem ve'l-Mülûk*, 3/77.

⁴³ Vâkidî, *el-Meğâzî*, 2/510.

⁴⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 31/24; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümmem*, 17/283.

⁴⁵ Vâkidî, *el-Meğâzî*, 2/510.

⁴⁶ Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, 2/33.

⁴⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 2/239.

olacaktır. Son dönem İslâm tarihi ve siyer araştırmacılarından Ahmed Şevki el-Fencûrî, iddialı bir yaklaşımla Rufejde'yi İslâm'da "ilk hemşire" olarak nitelendirir.⁴⁸ Gerçekte ise yukarıdaki satırlarda vurguladığımız gibi Uhud Savaşı sonrasında başta Hz. Peygamber olmak üzere İslâm ordusunun yaralıları tedavi eden Hz. Fâtıma'dan Ümmü Eymen'e, Ümmü Süleym'den Ümmü Umâre'ye varıncaya kadar pek çok hanımı ilk hemşireler arasında rahatlıkla zikredebiliriz.

Ümmü Süleym, Ümmü Umâre gibi Medineli hanımlar nasıl Uhud Savaşı sonrası hemşire kimlikleri ile adlarından söz ettirmişlerse Rufejde ve kız kardeşi Küaybe de Hendek Gazvesi esnasında ön plana çıkmışlardır.⁴⁹ Rufejde, yaklaşık yirmi beş gün devam eden⁵⁰ bu uzun muhasara ve savaş esnasında pek çok yaralı Müslümanı tedavi etmiş olmalıdır. Ancak biz onun tedavi ettiği hastalar arasında sadece Sa'd b. Muaz'ı biliyoruz. Kaynaklarımız Sa'd'ın hastalık ve ölüm sürecini ele alırken onun Rufejde'nin çadırında devam eden tedavi sürecini teferruatı ile ele alırlar. Evs kabilesinin de lideri olan ve Medine'de büyük bir saygınlığı olan Sa'd b. Muaz, Hendek Günü savaşın sonlarına doğru kolundan yaralanmıştır. Müşriklerin bulunduğu taraftan atılan bir ok, Sa'd'ın koluna isabet etmiş ve damarını parçalamıştır. Bu durum herkesi üzmüş ve yaralı Sa'd derhal Mescid-i Nebevî'nin içindeki Rufejde'ye ait çadır hastaneye yatırılmıştır. Sa'd'ın bu kritik hastalık süreci ile de bizzat Rufejde ilgilenmiş; ancak Allah Resulü de sık sık çadıra uğrayarak hastanın durumunu sormuştur. Hz. Peygamber, Sa'd b. Muaz'ın yanına her uğradığında nasıl geceleyip sabahladığını sormuş, ona moral vermiş ve hastalığı ile yakından ilgilenmiştir.⁵¹ Rufejde de bu süreci, kurduğu hasta çadırında yakından takip edip hemşirelik görevini ifa etmeye çalışmıştır.

3. Dönemin Hekimleri: Ebeler, Tabip ve Cerrah Hanımlar

Bu dönemde belirli hastalıklar ve bunların tedavi metotları ile ilgilenen doktor kimlikli hanım sahâbiler de vardır. Şifâ bnt. Abdullah, deri üzerinde çıkan ve egzema olarak bildiğimiz cilt hastalığını tedavi etmesi ile ma'rûf olmuştur.⁵² Asıl ismi Leylâ olmasına rağmen hastaları tedavi etmedeki maharet ve birikimi nedeniyle kendisine Şifâ denilmesi,⁵³ onun bu konudaki değerini daha da artıran bir durum olarak karşımıza çıkar. Hz. Peygamber'in eşlerinden Hafsa'ya okuma yazma da öğreten⁵⁴ bu münevver kadın,⁵⁵ o dönemde "nemle" olarak isimlendirilen cilt hastalığını Cahiliyye döneminde rukye (الرقية) yoluyla; yani okuyarak tedavi etmiştir.⁵⁶

⁴⁸ Ahmed Şevki el-Fencûrî, *İslâm'da İlk Hemşire Hanım Sahabi Rufejde*, çev. Taceddin Uzun (Konya: Tekin Kitabevi Yayınları, 1992), 30-150.

⁴⁹ Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/510; İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, 2/239; İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 3/326; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, 8/136.

⁵⁰ Hendek Gazvesi'nin 7 Şevval-1 Zikâde 5/ 1 Mart-24 Mart 627 tarihleri arasında uzun bir süre için devam ettiği söylenir. Mekkeliler bu kadar uzun süreceğini tahmin edemedikleri için zor durumda kalmışlar, özellikle Hayber Yahudileri'nin kendilerine gönderdikleri yirmi deve yükü rezak ve hayvan yeminin Müslümanların bir seriyesi tarafından ele geçirilmesi ile oldukça zor duruma düşmüşler, ardından da muhasarayı kaldırarak Mekke'ye avdet etmişlerdi. Bk. Vâkıdî, *el-Meğâzî*, 2/443-446; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 1/343; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 1/486-491; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 3/228-230; İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü Mübtede' ve'l-Haber fi Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsirihi min Zevi's-Şe'ni'l-Ekber*, thk. Halil Şahâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1985), 2/441-443.

⁵¹ İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 3/326; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, 8/136; Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye*, 2/33.

⁵² Fatih Mehmed Yılmaz, *Peygamber Günlerinde Sosyal Hayat ve Aile* (Konya: Yediveren Yayınları, 2019), 156.

⁵³ İbn Abdilber *el-Kurtubî*, *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, 4/1868; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, 8/201.

⁵⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, 8/201.

⁵⁵ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 10/483'de Şifâ Hatun Medine'nin sanatçıları "hakkâkım" arasında zikredilir.

⁵⁶ Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye*, 1/188.

Müslüman olduktan sonra rukye ile tedavi etmeyi bırakmasına rağmen Allah Resûlü, ona şirke varmamak şartıyla rukye ile hastaları tedavi edebileceğini bildirmiş; üstelik bu tedavi şeklini eşi Hafsa'ya da öğretmesi ricasında bulunmuştur.⁵⁷

Tıp konusunda bilgisi ve doktorluktaki mahareti ile karşımıza çıkan bir başka isim ise ilk Müslümanlar arasında ismi zikredilen Esmâ bnt. Umeys'tir (öl. 40/661?). Onun Habeşistan'a hicret eden Müslümanlar arasında yer alması,⁵⁸ tıp konusundaki bilgisinin artmasına ve bu konuda daha birikimli olmasına vesile olmuştur. Nitekim Allah Resûlü'nün vefatından önceki hastalığında onun başında hekimlik yapanlar arasında Esmâ bnt. Umeys de vardır. Esmâ, herkesin Hz. Peygamber'e deva aramaya çalıştığı bu kritik saatlerde, hastalığa "zatülcenp" teşhisi koymuştur. Bu hastalık için Habeşistan'da kullanılan acı bir ilacı Allah Resûlü'ne vererek şifaya kavuşmasına çalışmış ama bilindiği üzere başarılı olamamıştır.⁵⁹ İlaç konusunda başka yeteneklere de sahip olan Esmâ, Yemen ve Hindistan'dan getirilen yaprak ve zeytinyağı ile Allah Resûlü'nü tedavi etmeye çalışmıştır.⁶⁰ Esmâ, Habeşistan'a yaptığı hicret vasıtası ile başka kazanımlar da elde etmiştir. Onun Habeşistan'da ölen kişilerin tabut içinde gömülmesini öğrendiği ve bunu Medine'de ilk kez uygulayan kimse olduğu söylenir.⁶¹

Hz. Muhammed'in (s.a.v) özel övgüsüne mazhar olan bu hanım sahâbî, aynı zamanda Ca'fer b. Ebû Tâlib ile evlidir.⁶² Ca'fer'den olan çocukları sık sık nazardan dolayı hastalanunca Hz. Peygamber'den izin almak şartı ile onlara rukye uygulamış ve evlâtlarının şifaya kavuşmaları için çalışmıştır.⁶³ Yukarıdaki satırlarda dönemin bir başka doktoru olan Şifâ bnt. Abdullah'ın da rukye yolu ile hastaları tedavi ettiğini ve bu konuda Allah Resûlü'nden izin aldığını da bu vesile ile yeniden hatırlamak gerekir. Bu bilgilerin birbiriyle eşleşmesi, dönemin tıp anlayışının belli bir düzen ve prensip esasına dayandığını da bizlere göstermiş olur.

Asr-ı Saadet'in doktorları arasında isminden bahsetmemiz gereken bir başka hanım sahâbî de Hz. Âişe'dir (öl. 58/678). Ümmehâtü'l-Mü'minîn'den olması, çok hadis rivayet eden yedi kişi arasında zikredilerek müksiründen⁶⁴ sayılması yanında, "ümmü'l-mü'minîn" ve

⁵⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, 8/201; İbn Abdilber el-Kurtubî, *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, 4/1875.

⁵⁸ Buhârî, "el-Meğâzî", 40; Müslim, "Fezâilü's-Sahâbe", 2503; Vâkîdî, *el-Meğâzî*, 2/739; İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, 2/359; İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 8/126, 220; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 1/180; 2/44; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 1/216; 2/82; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 32/30-32; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, 5/63; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 2/375; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 6/315; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Tevârîhi'l-A'yân*, 6/377.

⁵⁹ Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/195-196; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Muhibbüddin el-Hatîb vd (Kahire: y.y., 1407/1986-87), 7/754-755.

⁶⁰ İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 2/181-182; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 1/546; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, 18/372.

⁶¹ Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, 2/234.

⁶² İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, 1/323; İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 4/25-26; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 1/400, 448; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/426; İbn Abdilber el-Kurtubî, *el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, 3/880, 1247; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2/283-284; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 27/250-252; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 2/375; 3/346; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 2/263; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, 16/242, 265; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 4/168; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûk Mısr ve'l-Kahire*, 1/117, 201; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Tevârîhi'l-A'yân*, 3/108.

⁶³ Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şakir vd. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1414/1994), "Tib", 19.

⁶⁴ Şemseddin es-Sahâvî, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi elfiyeti'l-Hadis*, nşr. Ali Hüseyin Ali (Beyrut: y.y., 1412/1992), 4/102-103.

“*humeyrâ*” gibi isimlerle de anılan⁶⁵ bu önemli hanım, âlim bir kişiliğe sahip olması⁶⁶ yanında tıp konusundaki bilgisi ile de temayüz etmiştir. Muhaddis tabî kimliği ile tanıdığımız Hişâm b. Urve'nin (öl. 146/763) babasından naklettiğine göre fıkıh, şiir yanında tıp ilmi konusunda da Hz. Âişe'den daha bilgili bir kimse görülmemiştir.⁶⁷ Merak edenler Hz. Âişe'ye tıp konusunda bu kadar derin bilgiyi elde etmesini neye borçlu olduğunu sormuşlardır. O da bu konudaki bilgisini Allah Resûlü'nün son hastalığı esnasında yaşadığı tecrübelerle borçlu olduğunu zikretmiştir. Bu sırada Hz. Peygamber'i tedavi etmek için her yerden Arap heyetleri gelerek hastalığa şifa bulmaya çalışmış, tedavi metodları hakkında bilgi vermiş, Hz. Âişe de eşi olması hasebiyle bu sürece katkı sağlamıştır. Bu süreç de onun tıp konusundaki bilgisinin artmasına önemli bir basamak teşkil etmiştir.⁶⁸ Zehebî, aynı olayı naklederken bu tedavi uygulamalarını Hz. Âişe'nin aynı zamanda aklında tuttuğu ve bu hususun da tıp konusunda derin bir bilgiye sahip olmasını sağladığı ilâvesini yapar.⁶⁹ Zehebî'nin verdiği bir başka ayrıntı, dönem tıbbının anlaşılmasına büyük katkı sağlar. Hz. Âişe'nin de hazır bulunduğu bir ortamda bir hekim, Allah Resûlü'ne kurbağayı öldürerek tedavide kullanıp kullanamayacağı sormuş ve ondan olumsuz cevap almıştır.⁷⁰

Bu dönemin cerrahları olarak karşımıza çocukları sünnet eden kimseler çıkar. Hicaz gibi sıcak ve kızların erken ergen olduğu bir coğrafyada kadınlar da sünnet edilmiş ve bu küçük cerrahî operasyona “*haft/hıfâd*”⁷¹ veya “*ihfâz*”⁷² denilmiştir. Nüseybe/Nesibe olarak da bilinen Ümmü Atıyye (öl. 70/689-90?),⁷³ bu dönemde Medine'de kadınları sünnet eden Ensar'dan bir hanım sahâbî olarak karşımıza çıkar. Hz. Peygamber, Ümmü Atıyye'nin bu özelliğini ve meşgalesini bildiği için sünnet operasyonunu yaparken nelere dikkat etmesi gerektiğini kendisine tembih etmiştir. Bu tembihler içinde sünnetin mübalağa edilecek şekilde yapılmaması da vardır. Zira böyle yapıldığı takdirde yüze kan ve tazelik gelmediği gibi cinsellik yönünden bazı mahsurları da olacağı zikredilmiştir.⁷⁴

Medine'de bir nevi kadın doğum uzmanı olarak görev yapan hanımlar da bu dönemde yerlerini almışlardır. Kadınların ebe olarak görev yaptıkları günümüz toplumundan çok önce

⁶⁵ İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 8/64; Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 2/250; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2/152, 167; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 3/310; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 5/92; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, 2/611; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, 20/79; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/189; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârihi'l-A'yân*, 6/171-172.

⁶⁶ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Abdulkadir Karakuş, “Bir Müfessir Olarak Hz. Âişe”, *Her Dem Kadın*, ed. Gülşen İstek (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 169-195.

⁶⁷ İbn Abdilber *el-Kurtubî*, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, 4/1883; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2/183; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, 8/233; Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, 2/33.

⁶⁸ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 1/416; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârihi'l-A'yân*, 7/407.

⁶⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2/183.

⁷⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 12/482.

⁷¹ Buhârî, “Gusül”, 28; Salime Leyla Gürkan, “Sünnet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/155-157.

⁷² Mustafa Adem, *Fetâve'l-Mer'eti'l-Müslimîn* (Kahire: Müessesetü Zâd, 1433/2012),

⁷³ Buhârî, “el-Vuzu”, 31; Müslim, “el-Küsûf”, 32; İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 8/4-5, 28-29, 333-334; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 3/124; İbn Abdilber *el-Kurtubî*, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, 4/1953; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 2/250, 318; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, 3/408-409; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 8/237, 262; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 4/246; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Tarih*, 2/156; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (by: Dâru'l-Fikr, ts.), 2/696; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb fî Târîhi Haleb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417/1996), 1/115.

⁷⁴ Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, 2/185.

Medine'de Selmâ isminde Hz. Peygamber'in azatlısı ve özel hizmetlerine bakan siyahî hizmetçisi⁷⁵ bu görevi ifâ etmiş, Mariye'nin İbrahim'i dünyaya getirdiğinde bu işi üstlenmiştir.⁷⁶ Bu doğumu Allah Resûlü'ne müjdelemek ise Selmâ'nın kocası Ebû Râfi` e düşmüş, bu güzel haber karşılığında Resûlullah kendisine bir köle bağışlamıştır. Medine'de başka doğum olaylarında da karşımıza çıkan Selmâ, Hz. Fâtıma'nın çocuklarının da doğumunda görev yapmıştır.⁷⁷ Öte yandan Selmâ'nın aynı işi Mekke'de de yerine getirdiğini ve Hz. Hatice'nin Hz. Fâtıma'yı doğurduğu zaman ona ebe olarak yardımcı olduğunu görüyoruz. Ümmü Râfi` olarak da bilinen Selmâ'nın Allah Resûlü'nün tüm çocuklarının ebesi ve sütanesi olduğuna dair oldukça iddialı bir bilgiyi de bu vesile ile paylaşmadan geçmeyelim. Aynı kaynak Ümmü Râfi` in ebelik yanında hemşirelik yaptığı bilgisini de paylaşır.⁷⁸ Ümmü Râfi` veya diğer ismiyle Selmâ'nın Resûlullah ve Hz. Fâtıma'dan rivayet ettiği hadislerde daha çok tıbbî bilgilerin yer almasının⁷⁹ sebepleri arasında onun ebelik ve hemşirelik yönünün ağır bastığını da ilâve etmeliyiz. Selmâ, Hayber Gazvesi esnasında şehit düşünce geride Abdullah b. Ebû Râfi` isminde bir erkek evlât bırakmış⁸⁰ ve muhtemelen tıbbî birikimini de oğluna aktarmış olmalıdır. Bu gibi olaylarda Asr-ı Saadet'te tıbbî hizmetlerde kadınların oynadığı önemli rolü açıkça ortaya koymuştur.

Sonuç

Hz. Muhammed'in ve ashâbının yaşadığı dönem, aynı zamanda tedavi ve hastalıklara konulan teşhisler ile de kendisini göstermiştir. Asr-ı Saadet olarak isimlendirilen bu dönemde kadınların verdikleri tıbbî hizmetler ise dönemin sağlık hizmetleri yanında sosyal olaylarının da anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Câhiliyye Dönemi olarak bildiğimiz 610 tarihi öncesindeki Nübüvvet'in ortaya çıkmadığı yıllarda dahi kâhine olarak karşılaştığımız falcı kadınlar, toplumun pek çok ihtiyacına olduğu gibi tıbbî gereksinimlerine de çare bulmaya çalışmışlardır. Hicaz, bu nevi ilkel tedavilerle hastalara deva olmaya çalışırken Cündişâpûr hikmet mektebinde tedrisat gören Hâris b. Kelede gibi tabipler, dönemin daha ileri tedavi metotları ile karşımıza çıkmış, bölgenin tıp anlayışını daha sağlam esaslara bağlamışlardır.

İlk dönem, Mekkeli müşriklerin baskısına dayanamayan bazı Müslümanlar Habeşistan'a hicret etmiş ve bu süreçte Habeş tıbbi ile ilgili tecrübeler de edinmişlerdir. Burada tıp eğitimini genişleten Esmâ bnt. Umeys gibi hanım sahâbîler, Allah Resûlü'nün son ölümcül rahatsızlığında onun başucunda doktorluk yapmışlar, ona ilaç hazırlamışlardır. Bu gibi tedaviler evlerde ve savaş meydanlarında yapılırken Mescid-i Nebevî'nin içindeki bir çadırda da yaralılara tıbbî hizmet sağlanmıştır. Daha çok Hendek Gazvesi esnasında karşımıza çıkan bu çadır hastane veya poliklinik, yaralıların tedavi edildiği bir yer olması yanında burada doktorluk veya bir nevi hemşirelik yapan Rufeyde ve kız kardeşi Küaybe gibi hanımları da ön plana çıkarmıştır.

⁷⁵ İbn Sâ'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 5/404; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, 3/240; 8/187; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 4/306-307.

⁷⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 8/291.

⁷⁷ Kettânî, *et-Terâtibü'l-İdâriyye*, 2/185.

⁷⁸ Mehmet Eren, "Ümmü Râfi'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/327.

⁷⁹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, nşr. Hamdi Abdülmeccid es-Selefi (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/325-327; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, 6/282; 8/106; 8/188; 8/262; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 4/306; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/489.

⁸⁰ İbn Manzûr, *Muhtasar-ı Târih-i Dımaşk*, 2/320.

Müslümanların yenilgi yaşadıkları ve pek çok şehit yanında Hz. Peygamber'in de aralarında bulunduğu yaralıların olduğu Uhud Savaşı sonrası Medine'deki hanımlar harp meydanında aktif olarak hemşirelik görevi yapmışlardır. Bunlar arasında Allah Resûlü'nün kızı Hz. Fâtıma ve eşi Hz. Âişe de bulunmuş ve aktif olarak savaş meydanında yaralılara tıbbî destek sağlamışlardır.

Bu sağlık hizmetleri yanında dönemin ebeleri, çocukların doğumunda annelerine yardımcı olmuşlar, bu olaylar esnasında da Asr-ı Saadet'in daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamışlardır. Hicaz gibi bazı sıcak ülkelere mahsus kadınların sünnet edilmesi olayı ise karşımıza Ümmü Ayıyye gibi cerrah kadınları çıkarmıştır. Allah Resûlü'nün Ümmü Atıyye'ye bu cerrahi operasyonun daha sağlıklı olması için yaptığı tavsiyelere ise başlıca bir konu olarak ele alınması gereken et-Tıbbu'n-Nebevî ile ilgili ayrıntılar sunmuştur. Bu dönem, rukye gibi hastalara sağlanan bir nevi psikolojik destek ile de kendisini göstermiş, bu konuda da hanım sahâbîler Mekke ve Medine toplumunda önemli roller üstlenmişlerdir. Bu ve benzeri olaylar da Asr-ı Saadet'te ilk hastanelerin nüvelerinin nasıl olduğu ve burada görev yapan hanımların aktif rolü hakkında bizlere önemli ipuçları sağlamıştır.

Kaynakça

- Belâzurî. *Ensâbu'l-Eşrâf*. thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1959.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsirunnâsir. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Bündârî, Kıvâmüddin Feth b. Ali. *Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. çev. Kıvâmüddin Burslan. İstanbul: TTK Yayınları, 1943.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe. *Ahbâru't-Trvâl*. thk. Abdülmun'îm Âmir. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, 1960.
- Ebû Şâme el-Makdisî. *er-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye*. thk. İbrahim Zeybek. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997.
- Eren, Mehmet. "Ümmü Râfi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/327. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Fahd, Toufic. *La Divination Arabe*. Strasbourg: Universite de Strasbourg, 1966.
- Fencürî, Ahmed Şevki. *İslam'da İlk Hemşire Hanım Sahabi Rufeide*. çev. Taceddin Uzun. Konya: Tekin Kitabevi Yayınları, 1992.
- Frye, R. N. "The Political History of Iran Under the Sasanians". *The Cambridge History of Iran*, 3/1, (1968), 153-162.
- Gürkan, Salime Leyla. "Sünnet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/155-157. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Halife b. Hayyât. *Târîhu Halife b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1397.
- Hamarneh, Sami. "Development of Hospitals in Islam". *Journal of the History of Medicine*, 17 (1962), 366-384.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- Hitti, Philip K. *A Short History of the Near East*. Princeton: D. Van Nostrand Company, 1965.
- Hitti, Philip K. *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- İsfahânî, İmâdüddin Kâtib. *Hurûbu Selahaddîn ve Fethu Beyti'l-Makdis*. b.y., Dâru'l-Menâr, 1425-2004.
- İbn Abdilber el-Kurtubî. *el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1412/1992.
- İbn Asâkir. *Târîhu Dımaşk*. thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Ebû Usaybia, Muvaffakuddîn. *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*. thk. Nizâr Rızâ. Beyrut: Mektebetü'l-Hayât, ts.
- İbn Hacer el-Askalânî. *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*. thk. Âdil Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. nşr. Muhibbüddin el-Hafîb vd. Kahire: y.y., 1407/1986-87.
- İbn Haldun. *Kitâbü'l-İber ve Divânu Mübtede' ve'l-Haber fî Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsirihim min Zevî's-Şe'ni'l-Ekber*. thk. Halil Şahâde. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1985.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904.
- İbn Hişâm. *es-Siretu'n-Nebeviyye*. thk. M. es-Sekkâ-İ. Ebyârî-A. Şelbî. Kahire: y.y. 1375/1955.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Abdullah et-Türkî. b.y., Dâru Hicr, 1418/1997.
- İbn Manzûr. *Muhtasar-ı Târih-i Dımaşk*. thk. Ruveyha en-Nahhâs vd. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984.
- İbn Miskeveyh. *el-Hikmetü'l-hâlîde*. nşr. Abdurrahman Bedevî. Kahire: Mektebet el Nahdat al-Mısıryye, 1952.
- İbn Sâ'd. *et-Tabakâti'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.
- İbn Şeddâd, İzzeddin. *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*. b.y., y.y., ts.

- İbn Tağrıberdî. *en-Nüccümü'z-Zâhire fî Mülûk Mısr ve'l-Kahire*. nşr. M. Hüseyin Şemseddin. Beyrut: Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1992.
- İbn Vâsil. *Müferrücü'l-Kurûb fî Ahbârî Benî Eyyûb*. thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl vd. Kahire: el-Matbaatu'l-Emîriyye, 1377/1957.
- İbnü'l-Adîm. *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*. thk. Süheyl Zekkâr. by: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbnü'l-Adîm. *Zübdetü'l-Haleb fî Târîhi Haleb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *Üsdü'l-Ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. thk. Ali Muhammeed Muavviz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *el-Kâmil fi't-Tarih*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1417/1997.
- Kalkaşendî. *Subhu'l-A'şâ fî Smaâti'l-İnşâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Karakuş, Abdulkadir. "Bir Müfessir Olarak Hz. Âişe". *Her Dem Kadın*. ed. Gülşen İstek. 169-195. İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay. *et-Terâtibü'l-İdâriyye, Hz. Peygamber'in Yönetimi*. çev. Ahmed Özel. İstanbul: İz Yayınları, 2003.
- Keykâvus b. İskender. *Kabusname*. çev. Mercimek Ahmet. nşr. Orhan Şaik Gökyay. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi Yayınları, 1975.
- Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin. *Mürüccü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher*. nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd. Kahire: Matbaatu's-Saâde, 1367/1948.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403-13/1982-92.
- Mustafa Adem. *Fetâve'l-Mer'eti'l-Müslimîn*. Kahire: Müessesetü Zâd, 1433/2012.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccac. *Sahih-i Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955.
- Nizâmî-i Arûzî. *Çehâr Makâle*. çev. Abdülbâkî Gölpınarlı. nşr. Süheyl Ünver. İstanbul: İÜ Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1936.
- Nüveyrî. *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Vesâik, 1423.
- Öztürk, Cemil. *Türk Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Pegem Akademi, 2011.
- Sahâvî, Şemseddin. *Fethu'l-muğîs bi-şerhi elfiyyeti'l-Hadîs*. nşr. Ali Hüseyin Ali. Beyrut: y.y., 1412/1992.
- Sayılı, Aydın. "The Emergence of the Prototype of the Modern Hospital in Medieval Islam". *Studies in History of Medicine*, 4/2 (1980), 112-118.
- Sıbt İbnü'l-Acemî. *Kunûzü'z-Zeheb fî Târîh-i Haleb*. Halep: Dâru'l-Kalem, 1417.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârihi'l-A'yân*. thk. Muhammed Berekât vd. Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyeye, 2013.
- Taberânî. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)*. Beyrut: Dâru't-Turâs 1387.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şakir vd. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1414/1994.
- Vâkîdî. *el-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1409/1989.

Watt, W. Montgomery. *Hazreti Muhammed Peygamber ve Devlet Adamı*. çev. Erdem Türközü. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Watt, W. Montgomery. *Hz. Muhammed Mekke'de*. çev. Süleyman Kalkan. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016.

Yâkût el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Büldân*. thk. Ferîd Abdülazîz el-Cündî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990.

Yılmaz, Fatih Mehmed. *Peygamber Günlerinde Sosyal Hayat ve Aile*. Konya: Yediveren Yayınları, 2019.

Zehebî. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaûd. b.y., Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.